

Resenyes bibliogràfiques

✚ José Manuel CERDA COSTABAL, *Leonor de Inglaterra. La reina Plantagenet de Castilla (1161-1214)*, Gijón, Ediciones Trea (Estudios Históricos La Olmeda. Colección Corona de España), 2022, 223 p.

Les dones han estat les grans oblidades de la història, fins i tot les dames d'alt llinatge. El cas de la reina Elionor Plantagenet no és pas una excepció: l'estudi de la seva biografia i obra ha quedat eclipsada per l'interès històric i novellesc cap als homes de la família, com, per exemple, dos dels seus germans: el rei croat Ricard Cor de Lleó i el malaguanyat Joan Sense Terra. Per altra part, s'ha prestat major atenció a les dones que trencaven amb les convencions de l'època, com ara Urraca de Lleó-Castella o Matilde d'Anglaterra, àvia d'Elionor, acusades d'un comportament «masculí» en l'àmbit polític, o bé a aquelles que actuaven al marge de la moralitat, com Elionor d'Aquitània, la seva mare, descendent directa de ducs trobadors i de donzelles rebels. Per sort, hem de celebrar l'aparició de diferents publicacions a partir de 2014 arran de la commemoració del vuitè centenari de la mort d'Alfons VIII de Castella i d'Elionor d'Anglaterra, que evidencien el creixent interès per la figura de la reina. Una mostra ben significativa és el llibre que ressenyem.

A «Una reina en las penumbras», José Manuel Cerda Costabal aborda el context familiar

d'Elionor: era la filla secundogènita d'Enric II, un dels monarques més poderosos de l'Europa occidental, i d'Elionor d'Aquitània, hereva d'un dels grans ducats del continent, persona lligada a la poesia occitana i a la sofisticació de la vida a la cort. A continuació s'esbossa un estat de la qüestió sobre els treballs dedicats a Elionor. El primer acostament fou l'any 1908 a la Real Academia de la Historia, en els discursos pronunciats per l'historiador jesuïta Fidel Fita i per Enrique de Aguilera y Gamboa, marquès de Cerralbo. A partir d'aquí, només foren publicats alguns breus articles en què la reina només era citada com a esposa acompanyant, com a mare o pel seu paper en el mecenatge eclesiàstic. El 1995 Televisió Espanyola s'ocupà de la seva figura en un documental de la sèrie «Mujeres en la historia», però la cinta projectava visions qüestionables sobre la dona a l'edat mitjana i la Castella del segle XII i, per si fos poc, barrejava relats especulatiu i, fins i tot, ficticis. El capítol finalitza amb unes consideracions sobre la introducció de l'antropònim Elionor a la península Ibèrica: les variacions ortogràfiques «Elemburgi», «Dalihonor», «Alienore», «Elionor Anglica» constaten la dignitat adquirida per aquest nom a la Castella de la segona meitat del segle XII.

«La infància de una princesa de Burdeos a Burgos» s'enceta amb una discussió historiogràfica sobre el lloc i data de naixement de la reina.

La majoria d'estudiosos proposen, seguint la *Crònica* de Robert de Torigni, que va néixer al castell de Domfront, al sud de Normandia, el 10 d'agost de 1161. Cerda Costabal situa el naixement entre finals d'agost i la tercera setmana de novembre de 1161 tenint en compte que Juhel II, senyor de Mayenne, Gorròn i Ambrières, va morir el 23 de novembre d'aquell any. Les fonts de l'època, disperses i fragmentàries, assenyalen que la reina passà la seva infantesa entre els clustres de Fontevraud, les cambres dels castells d'Angers i Chinon, i la cort de Poitiers. Nombroses pàgines relaten l'episodi de la comitiva que va acompanyar la princesa de Bordeus a Burgos amb l'objectiu d'acordar les esposalles per al matrimoni amb Alfons VIII. Segons Vicenç Beltran, el seguici passà per Catalunya o Aragó, evitant el pas pirenaic per terres navarreses, enemigues de Castella; per contra, Ramon Menéndez Pidal opina que el pas es produí per Canfranc. D'altra banda, segons Ranulf de Dicet el casament es celebrà el 1169, mentre que per Roger de Howden fou el 1176. La menció «cum uxore mea Alienor Regina» de la *carta de arras* (esponsalici o creix), el primer document oficial emès per la cancelleria règia a Sòria, apunta al 17 de setembre de 1170.

«Gasuña: la controvertida dote de la consorte» tracta del dot de la reina. Per alguns historiadors, la Gascunya formava part dels béns aportats al matrimoni per la família de la núvia, mentre que, per a d'altres, no hi ha proves que ho avalin. De la unió conjugal entre Alfons VIII i Elionor en resultà una aliança sense precedents entre Anglaterra i Castella que s'ha de relacionar amb les pretensions sobre la Gascunya, l'intent d'aïllar políticament Tolosa, i la rivalitat entre els Plantagenet i els Capet, però també amb l'oposició a les ambicions territorials dels regnes veïns de Lleó i Navarra. Però l'amistat anglocastellana s'alterà el 1191 amb el casament de Ricard Cor de Lleó i Berenguela de Navarra, i entre 1201 i 1202, per una aliança entre Sancho VII de Navarra, enemic del monarca castellà, i el rei Joan, successor i germà de Ricard. La derrota d'Alarcos contra els musulmans (1195) impulsà Alfons VIII cap al nord, en una guerra contra Navarra (1196-1200). En resultà la incorporació de castells i terres de l'estratègica regió basca (Àlaba i Guipúscoa) fins al riu Bidasoa, prop de la frontera amb la Gas-

cunya. Finalment el rei es confederà amb el seu homònim francès Felip August, que el 1204 ocupà Normandia i la regió de Poitiers un cop morta Elionor d'Aquitània. Alfons intentà envair la Gascunya sense èxit.

A «Las arras nupciales y el patrimonio de la reina» s'inspecciona l'escreix atorgat a Elionor pel seu marit. A partir de 1170 percebia, d'una banda, béns i privilegis sobre els quals disposava plenament, i, de l'altra, propietats amb drets limitats. La donació *propter nupcias* incloïa els drets sobre trenta ciutats, forteses i viles, i sobre nou ports; comptava amb les rendes de les ciutats de Nàjera i Burgos i el fort de Castrogeriz per a despeses pròpies i dels familiars, a més de cinc mil maravedís de les rendes de Toledo i la meitat del que guanyés el seu marit als sarraïns i a altres campanyes militars. Cal afegir-hi alguns privilegis en territori ultrapirineu, com uns molins a Domfront i unes terres a la Fontaine Ozent. Sobre les altres propietats la reina hi tenia una jurisdicció limitada que fomentava el govern cooperatiu amb el seu marit.

«El culto al arzobispo màrtir de Inglaterra» remarca el protagonisme d'Elionor en la promoció del culte a Tomàs Beckett, assassinat a instància d'Enric II i canonitzat el 1173. La reina li dedicà altars a les catedrals de Sigüenza i Toledo, i probablement finançà unes pintures murals i un relleu en diverses esglésies de Sòria, a més de la construcció de Santo Tomás Cantuariense a Salamanca, entre d'altres. Tot seguit s'analitza l'empara que la reina estableix, a partir de 1179, per a l'altar consagrat al màrtir anglès a la catedral de Toledo, document que conté l'única representació de la Plantagenet que ha sobreviscut al pas del temps: una etiqueta de cuir amb un segell de cera en format ogival. Al costat del signe rodat de la reina, una mà femenina, fina i delicada, podria considerar-se una projecció visual de la seva autoritat. Les darreres pàgines examinen un pergami, aparegut el 2017, que conté la concessió d'una vila anomenada Villaordoño, amb totes les seves pertinences i lliure d'impostos regis, a un home anomenat Fuet (Burgos, 19 de novembre de 1179). L'absència de la firma del rei denota la independència política i patrimonial de la reina.

La secció «Un monasterio y hospital para la ciudad de reyes» tracta del paper destacat d'Elionor en el patronatge eclesiàstic i cultural, com

demostra la fundació del monestir femení cistercenc de Santa Maria de Las Huelgas a Burgos (1 de juny de 1187). El cenobi fou dissenyat com a part d'un complex palatí i d'un panteó reial dins la recerca d'una identitat dinàstica pròpia per a Castella. Tot i que la Plantagenet només consta com a mera acompanyant del rei en la carta fundacional, segons el relat de Rodrigo Jiménez de Rada tingué una participació activa, opinió coincident tant amb l'anònima *Crónica de Veinte Reyes* com amb la *Primera Crónica General*. Diferents documents redactats entre els anys 1209 i 1214 constaten el sufragi monetari de la reina per al manteniment d'aquest centre monàstic i per a la promoció de la ciutat de Burgos, així com també per a l'edificació de l'adjacent Hospital del Rey, creat cap al 1209 per a hostatjar i atendre els peregrins del Camí de Sant Jaume.

En «La promoció de la cultura en Castilla» s'indaga en el patrocini cultural d'Elionor. La reina tenia una gran diversitat d'aficions artístiques que van del brodat, com ara les estoles que ella mateixa confeccionà els anys 1197 o 1198, a la poesia trobadoresca. La seva arribada a la cort castellana es convertí en un canal d'influències culturals i de modes literàries entre el món anglo-normand i Castella. La presència de trobadors, joglars, músics i artistes en el seu cercle constaten l'activitat de mecenatge de la reina, que esdevingué l'objecte de diferents peces poètiques de Pere d'Alvèrnia o de Guillem de Berguedà. A més a més, Ramon Vidal de Besalú en va deixar una descripció literària per a la posteritat.

«Esposa, madre y diplomática» descriu el paper d'Elionor com a consellera política del seu espòs i com a negociadora en els matrimonis dels seus fills. Seguint la Verge Maria, model proposat per a les reines al segle XII, fou una esposa fidel, una mare diligent i curiosa, però, sobretot, una eficaç intercessora. Malgrat l'aparent relació idíl·lica amb el seu marit, alguns relats acusen Alfons VIII d'haver-se tancat durant set anys amb Raquel «la Ferosa», una encantadora jueva de Toledo. Tanmateix, ni el diplomata reial ni les cròniques presenten indicis sobre aquesta suposada infidelitat. A continuació es dediquen uns paràgrafs a la hipotètica aparença física d'Elionor: probablement era alta i rossa, aspecte atribuït als Plantagenet que coincideix, a grans trets, amb les fonts

literàries i artístiques de l'època. L'apartat segueix amb la descendència dels reis castellans. Cinc dels onze fills moriren en edat infantil i, amb la manca d'infants mascles, el regne va quedar en mans de la primogènita Berenguela entre 1214 i 1217. La princesa s'acabà casant el 1197 amb Alfons XI de Lleó per intercessió d'Elionor, que evità una guerra entre Castella i el regne veí. El bloc es clou amb unes pàgines sobre el *Tombo Menor de Castilla*, un cartulari del segle XIII de l'orde de Sant Jaume. A part de contenir la representació més primerenca de la reina, aquest volum copia un diploma d'Alfons VIII segons el qual, el gener de 1174, atorgava a l'orde i al seu mestre els drets sobre el castell d'Uclés, prop de Conca.

El darrer capítol, «¿Santa Leonor? Fama y posteridad», aborda l'aspecte menys estudiat per la historiografia: la memòria i la fama d'Elionor, i la valoració pòstuma del seu regnat. La reina va morir el 31 d'octubre de 1214 de febre quartana, només unes setmanes després que el seu marit. Originalment, els reis foren enterrats a la capella de l'Assumpció, prop de Las Claustrillas del monestir de Las Huelgas de Burgos. Però el 1251 Ferran III ordenà el trasllat de les tombes al cadirat del cor, a la nau central de l'església de l'abadia. Els descendents d'Alfons VIII i de la Plantagenet s'ocuparen de difondre la seva memòria, si bé es centraren més en la figura del rei. El reconeixement de la bona fama de la reina es pot notar en l'elecció del seu nom per a una gran quantitat de princeses i dones nobles d'aquella època ençà. Les pàgines següents detallen les iniciatives fallides dels segles XVII i XVIII de canonitzar Alfons VIII. L'Església, en canvi, reconeixeria oficialment els seus nets Lluís de França (1297) i Ferran de Castella i Lleó (1671). Florián de Ocampo, cronista de Carles V, s'encarregà de perpetuar el record d'Elionor en un relat del 1541 que compendiava les seves virtuts. En canvi, als segles XVIII i XIX la figura de la reina no despertà gaire interès. D'afegitó, entre el 1807 i el 1813 els francesos ocuparen Burgos durant la Guerra Napoleònica i van danyar el patrimoni de la ciutat, el monestir de Las Huelgas i les tombes del panteó dinàstic, que foren profanades. Cal dir que el llibre inclou diverses imatges relacionades amb la reina i, al final, conté un apèndix amb els diferents documents llatins citats i estudiats, acompanyats de la traducció castellana.

En resum, José Manuel Cerda Costabal presenta un bon compendi de totes les dades conegudes sobre Elionor Plantagenet. Un dels grans mèrits és que no només ofereix un perfil biogràfic complet d'una de les reines més importants de la península Ibèrica des d'una perspectiva àmplia, integrada i multidisciplinària, sinó que, a més a més, analitza el context històric de l'Europa del segle XII d'una forma instructiva i alhora amena. Però el més destacable, sens dubte, és que aquest volum esdevé un acte de reivindicació de les grans figures femenines negligides per la història, i, de retruc, una crida a indagar en la seva vida i obra.

Eva Izquierdo Molinas

✪ *Le Moyen Âge et les sciences*, ed. Danielle Jacquart, Agostino Paravicini Bagliani, Florència, Sismel-Edizioni del Galluzzo (Micrologus Library, 100), 2021, 706 p.

El volum cent de la Micrologus Library, editat per Danielle Jacquart (École Pratique des Hautes Études, PSL) i Agostino Paravicini Bagliani (Université de Lausanne; Sismel), reuneix vint-i-set contribucions sobre la transmissió textual de textos científics a l'edat mitjana, especialment pel que fa als últims tres segles. Després de la introducció d'Agostino Paravicini Bagliani, «“Micrologus” et le sciences au Moyen Âge» (VII-XXIV), el volum s'obre amb l'aportació de Barbara Obrist «La périphérie de l'univers dans la cosmologie du XIIe au début du XIIIe siècle» (3-20), centrada en la representació dels límits de l'univers en la concepció geocèntrica. L'autora reprèn breument les etapes del procés de transformació del paradigma cosmològic: durant l'alta edat mitjana, el model compartit va ser el de matriu platònica i estoica; en els segles XI i XII, gràcies a la difusió de textos àrabs sobre astronomia, física i metafísica, es va anar adoptant gradualment el model aristotèlic, segons el qual hi havia un espai extern en el qual eren els àngels, les ànimes dels benaurats i Déu.

A «Les représentations de l'espace géographique» (21-40), Patrick Gautier Dalché repassa els estudis de geografia i la representació de l'espai geogràfic a l'edat mitjana. Partint dels estudis de les *mappae mundi*, la recerca sobre la representació de l'espai ha experimentat un desenvolupament significatiu, abandonant gradualment l'aspecte merament descriptiu a favor d'una anàlisi més completa, que tingui en compte els aspectes materials i culturals dels textos i dels mapes. Tot i així, encara manquen estudis en què la geografia «descriptiva» es posi en relació amb altres disciplines.

A «Les artistes médiévaux face à la culture scientifique» (41-54), Jean Wirth aborda l'evolució de la figura de l'artista en relació amb les disciplines científiques. Durant el renaixement carolingi i, més tard, durant la recuperació de textos àrabs, els artistes van copiar, i de vegades reutilitzar, les imatges i els diagrames dels textos científics. La cultura era prerrogativa del clergat i dels monestirs i els principals artistes eren clergues. En els

segles centrals de l'edat mitjana els artistes laics adquiriren un rol crucial al llarg del temps, particularment en el camp de l'arquitectura i de la miniatura. La darrera part de l'època medieval fou marcada pels tractats sobre geometria i òptica, i la perspectiva revolucionària de Giotto, que van establir una nova base teòrica per a l'art pictòrica.

Michel Pastoureau, en la seva aportació «À la recherche de la couleur» (55-80), analitza les dificultats i els errors lògics en què és fàcil caure a l'hora d'estudiar el concepte de color. Un primer ordre de problemes es refereix a tot el que té a veure amb la materialitat de l'obra, és a dir, la seva conservació, les fonts de llum utilitzades a l'edat mitjana (diferents de les modernes), la representació de colors (gairebé mai real) i les eines utilitzades per crear colors. Un estudi sobre el color no pot ignorar les receptes que ens han arribat i l'estudi del lèxic dels colors. Finalment, l'estudiós ha de tenir en compte textos de caràcter enciclopèdic, teològic o filosòfic en què es qüestiona la naturalesa del color, així com textos científics sobre òptica.

A «*Ars, scientia, donum dei*. Complessità dell'alchimia» (81-95), Michela Pereira repassa els punts essencials de la recerca dedicada a l'alquímia en Occident i a la civilització araboislàmica, i destaca alguns aspectes encara per explorar. L'interès per la fabricació artificial d'or fou el centre de qüestions pràctiques-artesanals i teòriques, i va conduir al reconeixement de la disciplina com a *ars i scientia*. A més de la producció d'or, un altre tema al qual es van dedicar els alquimistes fou el de les tècniques farmacològiques, també estudiades per metges i cirurgians. A finals de l'edat mitjana hi va haver una àmplia difusió d'escrits alquímics fins i tot entre els homes de religió i entre aquells que simplement estaven fascinats per aquests textos considerats «foscos».

Chiara Crisciani, a «*Vecchiaia, morte e lunga vita*» (97-108), explora el tema de la prolongevitat a l'edat mitjana. Les propostes medievals per a la prologació de la vida es van desplegar essencialment entre dos pols: el «mèdic», segons el qual per viure molt de temps calia seguir els règims dietètics prescrits pels professionals de la salut, i l'«alquímic», segons el qual era possible crear fàrmacs amb propietats extraordinàries. Una altra

línia de pensament, que va confluïr en l'alquímia, és aquella segons la qual la vida està garantida pel radical humit, un fluid que el cos consumeix lentament fins al seu esgotament, és a dir, la mort. Aquest concepte serà assumit pel que fa a algunes reflexions sobre la fisiologia d'Adam.

La història del cos, especialment del cos femení, és el tema de l'aportació de Laurence Moulinier-Brogi, titulada «*La fleur de l'âge de l'histoire du corps*» (109-132). Des dels anys setanta i vuitanta del segle passat, la recerca sobre la història del cos de les dones s'ha ampliat amb les investigacions sobre l'ús del cos, la medicina femenina i el misticisme, que implicava pràctiques de mortificació física. Els estudis sobre els cossos femenins també han portat a un aprofundiment del rol del cos masculí en la societat medieval. El cos és també el protagonista de «*L'éloquence du corps*» (133-158), d'Oleg Voskoboynikov. Al segle XII, gràcies a la lectura de textos mèdics, assistim al «redescobrimet» del cos i les seves funcions, en particular les relacionades amb la vida interior de l'individu i les seves passions. L'interès pel funcionament del cos humà influeix en autors com Bernard Silvestre, Alà de Lilla i Lotario de Segni (papa Innocenci III), que amb els seus textos rehabiliten el cos de les seves funcions naturals. El cos també pot convertir-se en metàfora del poder, com en el poema llatí *Le ventre*, que narra la revolta de les parts del cos contra el tirà «ventre» amb una evident intenció satírica. Finalment, en la *Retorica moralis de officiis membrorum corporis humani* de Nicolas de Sanctis, un tractat menys conegut que encara no ha estat editat de forma completa, el treball diari de l'organisme és metàfora del funcionament de la societat humana influïda per la moral cristiana.

A «*Les dédicaces scientifiques à la cour pontificale. Premières recherches (XIIIe siècle)*» (159-200), Agostino Paravicini Bagliani reconstrueix l'interès que la cort papal del segle XIII tenia pels textos científics a través d'un inventari de 28 dedicatòries. En aquestes dedicatòries, els autors sovint insereixen informació i referències al seu pensament i al propòsit de les seves obres. Per la seva banda, Irene Caiazzo signa «*L'astronomie de Martianus Capella à la faculté des arts*» (201-222), on explora el rol que el llibre VIII de *De Nuptiis Philologiae et Mercuri* va tenir en l'en-

senyament de l'astronomia a la Facultat d'Arts de París. Aquest text circulava en forma mutilada en compilacions utilitzades per a l'ensenyament de les arts del *quadrivi*, com ho demostren tant els manuscrits que el transmeten, com alguns textos didàctics que l'esmenten. A més, el llibre VIII és objecte d'alguns comentaris, incloent-hi un inèdit conservat en el còdex de Londres, British Library, Cotton Vespasian A. II., f. 75r-122v.

A «Physical Signs and Minutes of Days: Mean Motion Computations in the *Parisian Alfonsine Tables*» (223-250), Matthieu Husson analitza un aspecte específic del debat sobre l'origen de les taules alfonsines, el del càlcul del moviment mitjà dels cossos celestes. En aquestes taules l'element de novetat és la quantitat de temps expressada directament en dies i en notació sexagesimal. Per tant, el càlcul se simplifica, perquè no està relacionat amb l'ús d'un calendari específic. La notació sexagesimal ja estava en ús entre els àrabs i no és d'estranyar que també pogués ser coneguda i utilitzada a la cort multicultural d'Alfons X. Probablement, per tant, l'origen del càlcul del moviment mitjà tal com es presenta en aquestes taules es troba a la península Ibèrica.

Cecilia Panti, a «The Oxford-Paris Connection of Optics and the Rainbow: Grosseteste's *De iride*, pseudo-Oresme's *Inter omnes impressiones* and Bacon's *Perspectiva* in Paris, BnF, lat. 7434» (251-280) presenta el cas d'estudi del ms. lat. 7434, que va pertànyer a Pere de Llemotges. En el manuscrit, després de la *Perspectiva* de Bacon, hi ha una còpia fins ara desconeguda del *De iride* de Robert Grosseteste; un text anònim sobre l'arc de Sant Martí, *Inter omnes impressiones*, potser de Nicolau Oresme, i un altre text anònim, *De generatione iridis*, que sembla proper a l'entorn de Grosseteste. L'anàlisi d'*Inter omnes impressiones* i *De generatione iridis* mostra que les idees científiques de Grosseteste també van influir en mestres de la talla de Nicolau Oresme.

A «La physique médiévale: les voies d'un renouveau» (281-308), Nicolas Weill-Parot aborda tres qüestions relacionades amb l'estudi dels comentaris de la *Física* d'Aristòtil. La primera qüestió és sobre la doctrina de l'*impetus*, que sorgeix en la física medieval a partir del comentari de Jean Buridan sobre Aristòtil. La segona està relacionada amb el redescobriments d'autors que,

tot i ser considerats menors, van fer la seva aportació a la física, renovant-ne els models. Finalment, l'autor aborda la relació entre física i lògica, i dona notícia d'un comentari de Johannes Sharpe encara inèdit.

A l'aportació de Baudouin Van den Abeele, «Entre "Savoir de bois et de riviere" et *libraria: pratiques et lectures du monde animal* (XIe-XVIe siècles)» (309-342), es presenten els gèneres medievals que il·lustren el món animal, és a dir, el tractat de caça, el bestiar i l'enciclopèdia. Tot i que han estat objecte de nombrosos treballs, queda molta feina pel que fa a l'edició de textos, l'anàlisi del vocabulari i l'estudi de la representació i el simbolisme dels animals a l'edat mitjana. Francesco Santi, a «Sperimentazioni sugli animali. Il caso della pratica degli incroci» (343-364), examina el problema, ja present en la literatura antiga, dels encreuaments entre diferents espècies d'animals. Almenys fins al segle XII, la cultura medieval era reticent a aquesta pràctica. Al segle XIII, amb l'avanç del coneixement en zoologia i la difusió dels escrits d'Aristòtil, es van desenvolupar tractats especialitzats sobre la matèria. Durant els segles XIV i XV, l'interès per les pràctiques de creuar diferents espècies va augmentar considerablement, especialment pel que fa als animals més propers a l'home.

A «Generation in the Middle Ages. Past, Present, Future» (365-387), Maaïke van der Lugt ofereix un estat de la qüestió sobre el concepte de «generació» a l'edat mitjana. Des dels anys setanta del segle passat, els historiadors han mostrat interès pels textos filosòfics o mèdics en els quals es tracten alguns aspectes relacionats amb la vida quotidiana, com el part, el matrimoni o la sexualitat. Entre les qüestions que encara demanen estudi hi ha la necessitat de reavaluar la importància del període entre els segles XIII i XIV, durant el qual van aparèixer conceptes com ara «noblesa sanguínia» o «malalties hereditàries»; la necessitat de realitzar anàlisis comparatives amb les cultures jueva i islàmica, i la d'utilitzar amb cautela les paraules clau de la disciplina per no arriscar-se a caure en l'anacronisme.

Joseph Ziegler signa «The Study of Medieval Physiognomy: Present and Future» (389-411), on presenta també un estat de la qüestió sobre la fisiognomonia medieval i planteja possibles perspec-

tives de recerca. No hi ha cap estudi comparatiu entre els textos llatins i els de llengua vulgar, àrab, hebrea o índia; tampoc sobre el rol jugat per la fisiognomonia en el desenvolupament del concepte de raça a l'Europa medieval, ni cap sobre la influència d'aquest tipus de literatura en l'art. En canvi, a «L'anatomie à la fin du Moyen Âge» (413-430), Joël Chandelier il·lustra el lloc que ocupava l'anatomia en la medicina medieval. Al segle XIII es va produir un important desenvolupament de l'anatomia gràcies al descobriment de textos grecs i àrabs, que van fomentar la pràctica de la dissecció. Amb les traduccions del llatí a les llengües vulgars, el coneixement anatòmic es va posar a disposició fins i tot d'aquells que no tenien estudis universitaris, és a dir, cirurgians i barbers, i d'aquells que volien conèixer el mecanisme que regula el cos humà. Al final de l'edat mitjana l'anatomia fou reconeguda gradualment com una especialitat de la medicina i de la cirurgia.

A «Medieval Paths to Surgical Practice: The Example of Montpellier» (431-450), Michael McVaugh s'ocupa de l'evolució i la transformació de la cirurgia, que era una art pràctica, en una disciplina exercitada en l'entorn acadèmic de Montpellier. Alguns tractats sobre la pràctica quirúrgica foren impartits com una addició externa al *curriculum studiorum* i més tard la disciplina es va incloure formalment en el curs regular d'estudis a la universitat. Finalment, Marilyn Nicoud, autora de «For a Global History of Medieval Medicine» (451-466), presenta una revisió historiogràfica de la medicina a l'edat mitjana. En els últims temps, els estudis s'han centrat, d'una banda, en l'originalitat dels tractats dels metges medievals i els seus llocs de producció de textos, i de l'altra, en els canvis socials i culturals que han determinat un punt d'inflexió pràctic de la disciplina. Les futures investigacions sobre la història de la medicina s'han de centrar en la producció i la recepció de textos mèdics.

A «Food in the Medieval Sciences» (467-485), Bruno Laurioux explica les motivacions de l'interès pel menjar en la història de la ciència medieval. En la primera part de l'aportació s'illustren els tres enfocaments principals seguits pels estudiosos de la història dels aliments, és a dir, el filològic, el socioantropològic i l'arqueològic. A la segona part, l'autor il·lustra alguns camps

de recerca de la disciplina. Finalment, identifica el segle XII com un punt d'inflexió en la història de l'alimentació, ja que l'art culinària adquireix l'estatus d'art mecànica. A continuació, l'aportació de Iolanda Ventura, «Pharmacopée et 'Pharmacologie' entre textes et pratiques: nouvelles perspectives» (487-517), presenta l'evolució de la farmacopea pràctica i teòrica fins al seu reconeixement com a ciència. Malgrat la importància del tema, actualment no hi ha cap història de la farmacopea que tingui en compte els textos menys coneguts, de vegades anònims, que han contribuït al seu desenvolupament com a sistema de coneixements organitzats.

La contribució de Jean-Patrice Boudet, «Censures et condamnations (XIIIe-XVe siècle)» (519-547), se centra en la relació entre censura, condemna i coneixement científic i màgic durant els últims segles de l'edat mitjana. Les condemnes parisenques de 1277, 1398 i 1494 van tenir un impacte a llarg termini en la història de la ciència i la màgia a Europa. La condemna de 1277 del bisbe de París Etienne Tempier, considerada la més interessant i important de l'època, dona l'oportunitat de reflexionar sobre el seu perfil cultural i reconsiderar el rol del censor a l'edat mitjana. A «Reading Birth Horoscopes in the Middle Ages: Latin Judgements on Nativities 1100-1450» (549-593), David Juste aborda el tema fins ara gairebé inexplorat de les pràctiques astrològiques a l'edat mitjana. L'autor analitza 34 *iudicia nativitatis* en llatí de persones nascudes abans de 1450 per intentar aclarir qui eren els astròlegs, quin tipus de servei oferien i a qui es dirigien.

Charles Burnett, a «*Alia littera*. Editorial Strategies in Copies of a Medieval Latin Text *On Talismans* by Thābit Ibn Qurra» (595-616), presenta el cas d'estudi de la traducció llatina d'un tractat sobre talismans escrit per Thābit Ibn Qurra i conservat en més de seixanta manuscrits. De l'anàlisi dels testimonis més antics es desprèn l'existència de dues traduccions probablement directament vinculades al mateix text àrab. Aquesta tradició textual, per tant, permet reflexionar sobre els mètodes de traducció i còpia, així com sobre els conceptes d'arquetip i contaminació. En darrer lloc, Juliene Véronèse signa «La magie rituelle à la fin du Moyen Âge. Le cas de la *Clavicula Salomonis*» (617-635), on aprofundeix en alguns aspectes

de la màgia a l'edat mitjana a través de l'estudi de la *Clavicula Salomonis*, un tractat sobre nigromància que va circular per Europa al final de l'edat mitjana, especialment a Itàlia, Alemanya i Espanya.

El volum es completa amb l'aportació de Danielle Jacquart «Conclusions: les sciences médiévales dans leur environnement» (637-661), en què es presenten els punts destacats dels articles i es treuen les conclusions sobre el rol del coneixement científic en la societat medieval. Malgrat la diversitat dels temes tractats, els treballs recollits en volum cent de Micrologus Library es presenten en un ordre coherent: és possible identificar alguns temes comuns, com la influència de l'entorn cristià, l'anacronisme, els intercanvis de coneixement entre la cultura occidental i les veïnes, la importància de la reflexió sobre les formes de transmissió del coneixement, o la inadequació de la divisió historiogràfica tradicional entre edat mitjana i Renaixement. Els articles ofereixen al lector un punt de vista renovat de la concepció de la ciència i la natura a l'edat mitjana, i constitueixen una col·lecció important d'informacions per als estudiosos, perquè presenten idees per reflexionar sobre la ciència medieval i propostes interessants per a futures investigacions.

Chiara Fragonelli
 Università degli Studi di Siena –
 Universitat de Barcelona

✠ Ramon LLULL, *Llibre de contemplació en Déu. Volum I: llibres I-II. Volum II: llibre III*, ed. Antoni I. Alomar, Montserrat Lluch, Aina Sitjes i Albert Soler, Palma, Patronat Ramon Llull (NEORL XIV; NEORL XVII), 2015–2020, 432 p. + 307 p.

D'entre totes les obres de Ramon Llull, si n'hi ha una que per força llampurneja, no hi ha dubte que aquesta és el *Llibre de contemplació en Déu (LC)*. El primer tret que podria colpir qualsevol lector n'és la vastíssima extensió: l'obra ocupa set volums de les *Obres Originals* de Ramon Llull (ORL, 21 vol., Palma, 1906-50) i vora 1200 pàgines a dues columnes a les *Obres Essencials (OE)*, 2 vol., Barcelona, 1957-60). Però la magnitud de l'obra no respon només a la seua vastitud: el *Llibre de contemplació* és fonamental en el conjunt de la producció lulliana i en la història de les lletres catalanes. Escrit vers el 1273-1274, la magna obra és el resultat dels nou anys d'estudi i formació autodidàctica que Llull du a terme després de la conversió, segons narra ell mateix a la *Vita coe-tanea*. El *LC* és, doncs, la primera obra que respon a la recerca del mètode per a trobar la veritat, el primer tempteig lullianà per escriure el millor llibre del món contra els errors dels infidels. Alhora, és ben sabut que és l'obra germinal del pensament del mallorquí, on ja es troben dibuixats els fonaments de la seua producció posterior. I, a més, Llull tria el català per a la summa espiritual i moral que es proposa bastir, sense tenir cap altre precedent en vulgar d'una complexitat similar. Així, per les més de mil pàgines que conformen aquesta oració meditativa, traspuja l'ambició literària del beat, que té la destresa de crear una prosa moderna capaç d'abraçar temes complexos, quan en la nostra llengua no n'hi havia encara el model, més enllà d'alguns textos menors històrics, jurídics i religiosos.

És per això que era una anomalia per al panorama literari català no comptar amb una edició accessible d'un dels textos fundacionals de la literatura catalana. Una anomalia que qualsevol cultura que dispose d'una certa autoestima no s'hauria de permetre. Per sort, aquesta anomalia ha deixat de ser-ho. Més d'un segle després de la primera edició de la versió en català del *Llibre de contemplació en Déu* —l'edició d'Obrador, Ferrà i Galmés a les ORL (II-VIII, 1906-1914)— per

fi tenim entre les mans el primer pas en la nova edició de l'obra magna. Aquesta proesa s'inscriu dins del projecte de la Nova Edició de les Obres de Ramon Llull (NEORL) dut a terme des del Patronat Ramon Llull per lullistes de renom, que ha donat fruits ben sucosos des de la seua creació.

Llull organitza el *LC* seguint una estructura numerosimbòlica tan complexa com detallada: agrupats en tres volums, l'obra s'estén en cinc llibres, com les cinc nafres de Jesucrist, formats per quaranta distincions, els dies de dejú de Jesús al desert, i 365 capítols més un addicional, com dies té l'any més el dia afegit els anys de traspàs. El primer volum de l'edició que ens ocupa (NEORL XIV, 2015) correspon als dos primers llibres del *LC*, mentre que el segon volum (NEORL XVII, 2020) conté una part del llibre tercer. Així, s'editen els 102 primers capítols dels 366 que en conformen la totalitat, distribuïts en 22 distincions d'un total de 40. Tenint en compte que l'extensió i la complexitat dels capítols avança com avancen les pàgines, encara queda feina per fer per tal d'assolir l'edició completa de l'obra. De fet, com Antoni Alomar explicita al prefaci de l'edició, els volums que ara han vist la llum són el resultat de més de vint anys de treball i de la col·laboració de moltes mans expertes, les d'ell mateix i les de Montserrat Lluch, Aina Sitjes i Albert Soler. Els encarregats de la comesa elaboren la introducció a l'edició en el primer volum, mentre que el segon només compta amb una breu nota editorial amb diverses consideracions sobre la transcripció diferent d'algunes formes respecte al primer volum.

L'edició pren en consideració els 10 manuscrits catalans i 5 testimonis llatins que transmeten el text totalment o parcial, i estableix com a testimoni base el manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (*A*), el manuscrit prínceps, acabat de copiar per Guillem Pagès el 1280. L'edició de l'ORL no havia pogut tenir en compte aquest manuscrit, perquè a l'inici del projecte no se'n coneixia l'existència, de manera que prenia com a testimoni base el còdex del Col·legi de la Sapiència (*S*). Això justifica encara més la necessitat d'una edició crítica que tinguera en compte el manuscrit més autoritzat (*A*), el que segons Salvador Galmés és «el millor monument del nostre idioma». Aquesta és, doncs, la primera edició crítica de la primera redacció catalana del *Llibre de contemplació*.

Perquè l'obra té tres versions. Segons Llull, precedint a la catalana hi havia una primera versió en àrab, que no s'ha conservat. La versió catalana s'hauria redactat abans de 1274, i poc després hauria aparegut la versió llatina, de la qual es conserva, entre altres, l'esborrany de la traducció que Llull regalà als monjos de la Cartoixa de Vauvert el 1298 (el manuscrit *L*). L'estudi minuciós de la tradició textual palesa quin és el recorregut de les distintes versions de l'obra: la traducció llatina resumeix el text català, precisa alguns conceptes i doctrines i atenua les referències autobiogràfiques de la versió catalana original, i en la segona redacció catalana (*S*) s'evidencia la intermediació de la versió llatina. Així, si bé és cert que en la present edició no hi ha una collació sistemàtica del text català amb la versió llatina medieval, perquè manca una edició crítica de la segona, els editors mostren a través de casos concrets de discrepància entre les redaccions catalanes el paper intermediari de la versió llatina (*L*) en la revisió del text català (*S*). Com expliciten a través d'alguns exemples, Llull aprofita les traduccions per a modificar i reelaborar el text, però les distintes versions no es contradueixen, sinó que es complementen. De tot plegat s'extrauen dues conclusions que convé ressaltar: la revisió constant a què Llull sotmet els seus textos i, sobretot, la presència del *Llibre de contemplació* en els plans de treball del beat temps després que haja donat a conèixer les primeres versions de l'Art. Això explicita de nou el paper fonamental del *LC* en la producció de l'autor.

Però si en alguna cosa s'estenen els editors és en l'estudi i en la descripció del manuscrit *A*, per les particularitats excepcionals de format, gènere i registre estilístic que presenta. D'una banda, el còdex mostra els recursos formals propis del «llibre de banc» escolasticouniversitari, però aplicats a un text de gènere ben diferent que, a més, està escrit en una llengua que no és el llatí. D'una altra banda, la còpia que Guillem Pagès va completar el 1280 manifesta singularitats libràries, gràfiques i lingüístiques que responen als usos escripturals del moment, com les característiques graficomorfològiques occitanes que després desapareixeran en la resta de manuscrits, ja adaptades als nous usos escripturals. En aquest sentit, resulten interessants les divergències lingüístiques que es

constaten entre els manuscrits A i S. De l'estudi es dedueix que el model de llengua i les tries estilístiques venen condicionades pel gènere i el registre. Així, es palesa que l'edició és una font preciosa també per als estudis lingüístics, imprescindible per a l'anàlisi de la primitiva *scripta* librària catalana. A més, l'excepcionalitat del manuscrit A ja era copsada a l'època, com es desprèn de les particularitats del colofó.

Tot plegat fa de l'edició un objecte valuós que permetrà per fi als lectors endinsar-se en aquest soliloqui bellíssim i que facilitarà la feina als investigadors, perquè el *LC* és un pou de meravelles encara no prou explorades. Seguint l'enaridiment a l'alegria que Llull fa en la primera distinció, ens cal ara també complaure'ns d'aquest tresor ple de riqueses. Hem de celebrar amb joia l'aparició d'aquests dos volums que són fonamentals en l'estudi de l'obra lul·liana i en la història de les lletres catalanes.

Maria Saiz Raimundo
Universitat de València

✎ *Sabers per als laics. Vernacularització, formació, transmissió (Corona d'Aragó, 1250-1600)*, ed. Isabel Müller, Frank Savelsberg, Berlín, De Gruyter (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 463), 2021, 361 p.

El present volum reuneix catorze contribucions de diverses disciplines que plantegen la transmissió del saber a l'àmbit catalanoaragonès entre la baixa edat mitjana i el Renaixement, des de Llull fins a la recepció de models italians al s. XVI. Editat per Isabel Müller (Ruhr-Universität Bochum) i Frank Savelsberg (Georg-August-Universität, Göttingen), el volum analitza des de la materialitat dels textos als recursos lingüístics dels diversos discursos o la persistència de models antics de percebre el món, amb l'aparició de noves vies de transferència de coneixement.

Les catorze aportacions estan dividides en cinc apartats. El primer de tots, «Formació del llenguatge científic i interacció lingüística» conté tres capítols, i se centra en la fase formativa del llenguatge científic en llengua vernacle, amb exemples de contacte entre l'hebreu i el català, i l'occità i el català. Gerrit Bos i Guido Mensching tracten els glossaris i «l·listats de sinònims» medicobotànics redactats per metges, compiladors i traductors jueus (s. XIII-XV), textos de caràcter lexicogràfic molt comuns que partien de la terminologia medicobotànica àrab de l'època anterior i que demostren la important presència de metges jueus a la Corona d'Aragó i una certa convivència amb els metges cristians. Els autors fan un panorama històric de la medicina jueva i l'activitat traductora dels jueus a la Corona d'Aragó i presenten un petit estat de la qüestió sobre els manuscrits de glossaris i l·listats de sinònims medicobotànics en grafia hebrea, en què llisten els dotze textos d'aquest tipus coneguts fins ara amb lexemes catalans. Tot seguit se centren en el glossari bilingüe àrab-català del manuscrit de Parma (Biblioteca Palatina 2279), del qual presenten editades i comentades vint entrades.

Meritxell Blasco Orellana, per la seva banda, tracta el multilingüisme dels textos mèdics hebreus medievals de la Corona d'Aragó, amb una anàlisi lèxica que aporta informació etimològica, fonètica, semàntica i històrica, i que inclou noves formes no documentades i primeres docu-

mentacions. Presenta i analitza doblats i triplets sinònims (amb diverses combinacions de català i hebreu) del ms. Heb-I 338, Biblioteca Nacional de Rússia, a Sant Petesburg; i sinònims del glossari trilingüe del ms. Heb 8°-85 de la Biblioteca Nacional d'Israel, a Jerusalem (amb concordances trilingües). Aquest estudi li permet definir algunes expressions minerals, vegetals o animals difícils d'identificar.

Finalment, Maria Sofia Corradini valora l'impacte del català en la formació d'un llenguatge especialitzat de la medicina en llengua d'oc a partir de l'anàlisi d'un corpus de textos mèdics (herbaris, receptaris i altres tractats de temes específics) de diferents etapes de l'edat mitjana. Corradini justifica la influència sota causes històriques, geolingüístiques i, per últim, també relacionades amb el procés formatiu mateix del llenguatge científic en occità; i aporta exemples de catalanismes, en occità, vinculats a cadascun dels motius.

Sota el lema «Estratègies de divulgació del saber» hi ha reunits tres articles sobre Ramon Llull i Arnau de Vilanova. En primer lloc, Anna Fernández-Clot i Francesc Tous Prieto analitzen els canvis en els continguts, la forma i la informació paratextual de tres textos relacionats: el *Dictat de Ramon* (1299), un poema dedicat a Jaume II d'Aragó en què Llull demostra els principals articles de la fe cristiana mitjançant «arguments necessaris», amb una forma en vers que corresponia als gustos literaris de la cort; el *Coment del Dictat*, un comentari de l'obra en què analitza el sentit dels arguments expressats en el poema, sense tecnicismes i adequat per a la instrucció dels laics; i el *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae*, una traducció al llatí del comentari, adreçada a un públic docte. Defensen que, en aquest conjunt d'obres, Llull va dissenyar una estratègia comunicativa dividida en tres fases, amb codis lingüístics, gèneres i recursos retòrics diferents, adaptats als objectius i destinataris.

Maribel Ripoll Perelló analitza la dona com a destinatària de l'obra de Llull. Primer se centra en la figura de Natana, del *Llibre de l'ordre de les dones* —segon llibre del *Romanç d'Evast e Blaquerne*—, un personatge que té capacitat per entendre l'Art lulliana i la fa comprensible a la resta d'iguals per reformar la comunitat monàsti-

ca. La segona obra que estudia és *El llibre de Santa Maria*, un tractat didàctic mariològic adreçat a homes i dones. El darrer text són les dedicatòries a Joana de Navarra i Blanca d'Anjou. Conclou que, encara que Llull no es refereixi explícitament a la formació femenina, hi ha evidències que Llull inclou la dona entre els seus receptors i reconeix la seva capacitat per assolir el coneixement.

El darrer és el d'Alexander Fidora, que analitza la inclusió de la *Revelació d'Hildegarda de Bingen* tant en llatí com en català dins de la *Confessió de Barcelona*, la primera obra en català d'Arnau de Vilanova. Fidora analitza les dues versions i apunta que no es tracta d'una traducció lliure (com havien considerat fins ara els estudiosos de l'obra), sinó que el text català fou preparat a partir d'un altre text llatí (no pas el del mateix volum) que pertany a una família diferent de manuscrits. Tot seguit apunta algunes hipòtesis que podrien justificar aquest fet insòlit, i es decanta per la idea que Arnau hagués manejat diferents versions de la profecia de la pseudo-Hildegarda, potser en diferents emplaçaments geogràfics. Tanca l'article amb una anàlisi dels motius: la raó per incorporar el text llatí és que manca en la seva producció llatina, idea que justificaria que Arnau entén la seva obra en llatí i en vernacle com unitària. Inclou, en apèndix, algunes esmenes a l'edició de Batllori.

El següent apartat, «Paradigmes del saber», recull quatre aportacions que identifiquen relacions entre textos i vies per accedir al saber. Isabel Müller presenta la rivalitat entre la ciència humana i la ciència divina per accedir al saber, i ho fa a través de l'anàlisi del sermó. D'entrada presenta el sermó, descrivint-ne la finalitat, tècniques i estructura. Tot seguit, l'autora traça una comparació entre la versió catalana del *Sermo unius confessoris et septem liberales* de Vicent Ferrer i el poema CXIII d'Ausiàs March, compost en forma de sermó literari. Ferrer tracta de reinstaurar l'Església com a única autoritat en matèria de saber i de restablir la jerarquia original de les *scientiae*, mentre que March, tot i que aparentment intenta condemnar també la vanitat del coneixement humà, dona al seu discurs el mateix fonament racional que vol condemnar. Per a Müller, ja es fa palesa la tensió entre «ciència divinal» i «ciència humana» que s'accentuarà en els segles successius.

Lluís B. Polanco Roig presenta el *Liber elegantiarum* (1489) del valencià Joan Esteve, un diccionari bilingüe català-llatí, que l'investigador vol posar en valor, més enllà del seu interès lèxic, com una obra humanística. N'analitza l'estructura i les fonts, molt diverses. Per a aquest darrer aspecte l'autor se centra, sobretot, en fer un recorregut pels corrents gramaticals i lexicogràfics des de l'antiguitat fins al Renaixement, comparant els textos més rellevants amb l'autor, i establint enllaços. També cerca fonts en la tradició retòrica i l'epistolografia, així com en altres obres de literatura i divulgació.

Josep Solervicens, per la seva banda, estudia la difusió d'Ausiàs March durant el Renaixement, i analitza la construcció de la imatge de March com a poeta renaixentista tot estudiant els mecanismes presents en les diverses edicions (Barcelona, 1543, 1545 i 1560; Valladolid, 1555; i el ms. de Carròs de Vilaregut, 1546). Analitza l'organització de poemes com a *canzoniere*, l'anàlisi de què significa l'afegiment de taules de «vocables scurs», i la interpretació de la figura de March segons els elements paratextuals per demostrar com amb unes composicions encara medievals es construeix la imatge renaixentista sobre models literaris que ja tenen autoritat.

Cesc Esteve, finalment, tracta el discurs dels orígens divins de la poesia. D'entrada presenta l'obra de Landino i Polidoro Virgilio, els dos autors italians del xv que difonen el discurs. Tot seguit n'analitza la repercussió en el context català modern: aporta els testimonis de Joan Àngel, Vives, l'*Art nova* i Gaspar Aguilar, de diversos contextos i finalitats. Conclou que la narrativa sobre els orígens de la poesia a l'àmbit català mostra una concepció més humanitzada, és a dir, la considera una art inventada i desenvolupada pels homes. Afirmar que l'explicació d'autors i tradicions desplaça la historització de la donació divina de la poesia, un discurs incompatible amb la narrativa dels progressos artístics de la poesia.

«Contextos i co-textos» planteja l'anàlisi de les «miscel·lànies organitzades», partint de la idea que per entendre millor un text cal estudiar també el context textual en el qual ha estat transmès. Cifuentes i Comamala presenta les miscel·lànies mèdiques en llengua catalana (organitzades, no pas factícies), i planteja la necessitat d'estudiar-les

també com a conjunt, que permet aprofundir millor en la difusió, l'ús i la creació de les obres integrades. L'autor presenta la història d'aquest tipus de manuscrit i, tot seguit, proposa una classificació d'un corpus de vint-i-quatre còdexs miscel·lanis de temàtica mèdica (s. XIII i XVI), que classifica entre miscel·lànies *professionals* i *domèstiques*. Organitza les primeres —usades per a la medicina pràctica— segons l'entorn de l'exercici mèdic: ciutats, localitats menors o rurals, a bord de vaixells, i a Itàlia o Castella. Les segones, que anomena *domèstiques* —usades per profans de la medicina i més pràctiques—, les classifica entre les de la casa reial, nobiliaris, eclesiàstics i burgesos. Conclou que tenir en compte les miscel·lànies com un tot aporta una gran quantitat d'informació sobre l'origen, la difusió i l'ús real de les obres.

Rosanna Cantavella estudia el text erotodidàctic (educació sexual) *Facetus* «Moribus et vita» (s. XII), en el context dels manuscrits miscel·lanis escolars. Descriu el seu lloc en el currículum escolar, i després analitza amb quins contextos fou transmès. Selecciona quatre miscel·lànies amb el text en llatí, francès i català. L'anàlisi del conjunt textual li permet determinar per a quins lectors o amb quina finalitat fou llegida, segons els contextos de cada miscel·lània: la versió llatina per a utilitzar a l'aula i les vernacles per al públic d'àmbit laic i urbà que volia accedir al coneixement al marge de l'escola reglada.

El darrer apartat, «Traductors i copistes», valora els processos de transmissió del saber, fent èmfasi en els transmissors que intervenen en el procés de còpia, traducció i compilació. Recull dues aportacions. La primera, signada per Antònia Carré, compara els tres testimonis catalans del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova per analitzar els procediments de traductors i copistes a l'hora de divulgar el saber mèdic. Defensa que els dos primers manuscrits (*M* i *B*) són una traducció de Berenguer Sarriera, cirurgià major del monarca, tot i que el segon (*B*) seria de la mà d'un copista professional que actua com a editor (en corregeix algunes lectures de la comparació amb un ms. llatí i en modifica l'estructura). El tercer manuscrit (*V*) conté una versió abreujada de l'obra que deu partir d'un original llatí, en què s'han suprimit els apartats que fan referència al rei i, per tant, té més públic

potencial. Carré situa les dues intervencions en el context d'un *scriptorium*: l'existència d'un copista professional, la contaminació entre dos testimonis i els criteris fixats a l'hora de decidir els apartats que se suprimeixen.

Finalment, tanca l'apartat i el volum Raimon Sebastian Torres, que se centra en la traducció catalana del segle XIV d'una obra sobre el cultiu de terres, l'*Opus agriculturae*, de Palladi, feta pel protonotari Ferrer Saiol per encàrrec d'Elionor de Sicília. L'autor analitza les interpolacions que no existien en la versió canònica de Palladi, que Sebastian divideix entre les que ja es trobaven inserides en el text llatí i les de Saiol, en què ell mateix es mostra com a autoritat o bé desenvolupa coneixements d'altres fonts, que ens revelen els diversos llibres que posseïa. Tot plegat permet entendre com era el taller de traducció medieval a la segona meitat del XIV i l'existència, en aquest cas, d'un traductor que confronta el saber transmès, l'adapta als coneixements del moment concret i hi intervé en primera persona.

En resum, encara que els catorze capítols de *Saber per als laics* segueixen un fil d'unió que de vegades pot semblar massa vague, des de plantejaments i camps massa diversos, l'obra és remarkable perquè conté aportacions de gran interès.

Glòria Ribugent
Universitat de Barcelona

✪ *Le rondeau entre XIIIe et XVIIe siècles. Une forme lyrique en liberté surveillée*, dir. Jacqueline Cerquiglini-Toulet, Clotilde Dauphant i Sylvie Lefèvre, París, Honoré Champion (Colloques, congrès et conférences sur le Moyen Âge, 29), 2021, 222 p.

El 2015-2016, a la Universitat Paris-Sorbonne, es va celebrar el seminari «Printemps des poètes», organitzat per Jacqueline Cerquiglini-Toulet, Clotilde Dauphant i Sylvie Lefèvre. Nou dels estudis que van presentar-se en aquella ocasió apareixen avui, per escrit, en aquest volum dirigit per les mateixes organitzadors de l'acte. El resultat és un monogràfic molt complet dedicat al rondell, una forma poètica que va tenir un èxit esclatant a la França de finals de l'edat mitjana. Encara que els estudis són independents els uns dels altres, estan endreçats amb gràcia perquè el lector pugui llegir el volum amb una sensació de continuïtat. Podem intuir que la voluntat dels editors era proposar una lectura per ordre cronològic. En efecte, els tres primers articles parlen dels orígens del gènere, al segle XIII, i de la seva consolidació com a forma fixa, en temps de Guillaume de Machaut. A més, insisteixen sobre qüestions fonamentals per entendre el funcionament de la forma poètica. És un encert emplaçar-los a l'inici perquè, si bé són estudis complexos, també poden servir d'introducció per al lector que encara no estigui prou familiaritzat amb els rudiments del gènere. Després, els tres articles centrals estan dedicats a l'estudi de diversos rondells escrits durant el segle XV. Finalment, els tres últims descriuen les característiques de les peces més tardanes i analitzen les causes de la desaparició del gènere, ja al Renaixement.

El volum proposa un itinerari ben delimitat a través de la història i les peculiaritats del rondell des de perspectives i disciplines molt diverses. La literatura, la musicologia, la crítica textual, la història i la mètrica dialoguen per desentrellar alguns dels misteris que encara avui planen sobre alguns aspectes del gènere: quin va ser el seu origen, com va evolucionar, com l'hem d'editar o per què va deixar-se de cultivar són algunes de les qüestions recurrents que van apareixer en els diferents estudis.

El primer article, de Sylvie Lefèvre (Universitat Paris-Sorbonne), s'ocupa, sobretot, dels problemes textuais que presenten els rondells. Malgrat que es consideren una forma fixa —sobretot a partir del segle XIV, quan el gènere ja s'ha consolidat—, els rondells presenten més variabilitat de la que podria semblar: el refrany inicial pot ser més o menys curt —habitualment, de dos versos, però també de tres, quatre, cinc o fins i tot de sis— i la represa del refrany, en diversos moments del poema, pot ser completa o bé incompleta. Aquest segon aspecte és especialment conflictiu a l'hora d'editar el text perquè, sovint, els copistes abreviaven la represa amb un «etc.» que no aclareix quants versos del refrany inicial s'han de repetir en cada cas. Lefèvre denuncia que els editors, davant d'aquest problema, han tendit a adoptar solucions massa reduccionistes. Ella, en canvi, defensa que l'única manera de resoldre la qüestió és estar molt familiaritzat amb els usos del gènere i, fins i tot així, assumir que existeix més d'una opció textual possible. En el seu treball d'edició dels rondells d'Eustache Deschamps, Lefèvre opta per fer gràficament evident que el text que edita és una proposta i no pas una imposició. A més, amb el mateix objectiu de presentar al lector un text el més obert possible, decideix no numerar els versos del refrany i de la represa. L'objectiu és aconseguir una edició que sigui respectuosa amb la complexitat de la forma.

El segon article, de Mathias Sieffert (Universitat Paul Valéry), parla dels rondells pensats per a ser estrictament literaris. Originalment, el rondell era un gènere per a ser cantat, però tenim evidències textuais que també se n'escriuen expressament per a ser recitats. L'estudi es fixa, com a exemple, en la *Louange des dames*, una obra tardana de Guillaume de Machaut en la qual hi ha un apartat anomenat «Balades ou il n'a point de chant» que intercala, justament, balades i rondells. Sembla una paradoxa que una forma tan repetitiva com el rondell tingui més èxit com a obra estrictament textual. Sieffert explica que, de fet, el rondell textual, sovint es va utilitzar per a una funció específica: servia per trencar el ritme líric d'un enfilall de peces d'una altra forma o gènere. D'aquesta manera, actuava com un signe de puntuació, com una pausa, com una transició.

El tercer article, de Clotilde Dauphant (Universitat Paris-Sorbonne), presenta una anàlisi dels rondells d'Eustache Deschamps, transmesos en testimoni únic al manuscrit fr. 840 de la Biblioteca Nacional de França. En la línia de Lefèvre, Dauphant remarca que les abreviatures de les repeses poden admetre diferents possibilitats de lectura. L'estudi es fixa especialment, a més, en l'estructura del manuscrit. Adverteix que cada forma fixa té una secció poètica que li està especialment destinada i que, a la vegada, també apareix de manera dispersa en d'altres seccions. Això és perquè hi ha un doble criteri organitzatiu: la forma i el tema. El rondell no té una secció exclusiva, sinó que la comparteix amb el *virelai*. Segons Dauphant, els rondells poques vegades existien de manera autònoma, sinó que funcionaven millor combinats amb d'altres formes.

El quart article, d'Isabell Regard (Universitat Paris-Sorbonne) i Agathe Sultan (Universitat Bordeaux-Montaigne), està dedicat als rondells musicals escrits al segle XV. En aquell moment, els rondells estrictament textuais havien anat guanyant pes i s'havien anat diferenciant dels rondells per a ser cantats. Els filòlegs sovint han menyspreat els rondells tardans dedicats al cant: sovint són peces d'autor desconegut i, com que no han generat l'interès dels estudiosos, mal editades. Amb tot, aquest article defensa que estudiar el funcionament del rondell musical ens pot ajudar a comprendre i a editar millor aquests textos. En efecte, una de les aportacions crucials de l'article és que, analitzant el sistema de cadències, suspensives i conclusives, que utilitza la música dels rondells, aconseguix acotar les opcions textuais possibles a l'hora de desenvolupar les abreviatures de la represa del refrany. Si compremem com funciona l'estructura musical de la peça i com es lliga amb el text, podem deduir quines opcions són possibles i descartar-ne d'altres que poden fer sentit textualment, però no pas musicalment. L'estudi, a més, també defensa que tenir més d'una opció de reconstrucció textual no té per què ser negatiu: la disposició, poc precisa, del text i de la notació musical en els manuscrits a partir de la segona meitat del segle XV evidencia que es deixava un cert marge de llibertat a l'interpret, llibertat que també es podria aplicar a la llargada de les repeses del refrany.

El cinquè estudi, de Taku Kuroiwa (Universitat de Tohoku), no tracta de rondells, sinó de *trioletes*, una forma fixa que comparteix molts dels seus trets essencials. Els *trioletes* també tenen una forma cíclica —el primer, el quart i el setè vers són el mateix— i poden tenir un refrany intern. L'autor se centra en els *trioletes* sense refrany intern del *Mistère de la Passion*, d'Arnou Grébal.

El sisè estudi, de Philippe Frieden (Universitat de Ginebra), està dedicat a l'anàlisi dels rondells de Jean Molinet, un poeta de la segona meitat del segle xv. Crida l'atenció que, en un moment en què el rondell ja s'acosta a la maduresa, Molinet fa servir una tècnica que ja s'usava en els seus orígens: la inserció d'aquestes peces en obres més llargues. En efecte, Molinet escriu rondells combinats amb prosa lírica —en els seus prosímets— i, també, els introdueix com a peces d'exemple en la seva obra teòrica, l'*Art de rhétorique*. Aquest tractat dedica un capítol a la forma del rondell i, a banda d'explicacions sobre com s'han de compondre, també inclou peces d'exemple, ordenades de menys a més complexitat. Tant en l'un com en l'altre cas, la utilització del rondell dins d'aquestes obres en prosa implica una reflexió prèvia sobre el gènere, reflexió que no es donava en els seus orígens, al segle XIII. Malgrat que en els dos moments trobem la mateixa tècnica d'inserció de rondells dins d'obres majors, és evident que a la segona meitat del xv el gènere ja havia tingut un llarg recorregut.

El setè article, de Jacqueline Cerquiglini-Toulet (Universitat Paris-Sorbonne), analitza una obra anònima del segle XVI anomenada *Cent cinq rondeaux* que no és altra cosa que una reescriptura de les *Cent balades d'amant et de dame* de Christine de Pizan, de principis del segle xv. L'obra de Pizan utilitza un enfilall de balades per explicar una història d'amor i l'anònim pren la mateixa idea i història, però la transforma en una cadena de rondells. Aquesta manera de conrear obres llargues —encadenant peces líriques breus— va ser prou freqüent a la fi de l'edat mitjana i, de fet, que l'anònim escollís justament el rondell per elaborar la seva versió del text ens mostra que el gènere gaudia d'un èxit considerable en aquell període. De fet, entre el 1450 i el 1550, a França, es va viure una veritable febre del rondell.

El vuitè article, d'Hélène Basso (Universitat d'Avinyó), parla dels *Albums poétiques* de Margarida d'Àustria. Els rondells van tenir un èxit immens en els cercles literaris de finals del xv i principis del XVI fins al punt que tant els més hàbil com els menys experimentats s'atreuen a compondre'n. Com a peça breu i, per tant, humil i fàcil, era excel·lent per als aficionats. Els rondells de Margarida d'Àustria es llegeixen en aquest context: sovint han estat menystinguts pels estudiosos, però Basso remarca que ens donen una informació valuosíssima sobre qui cultivava rondells, com, quan i per què.

El novè i últim article, d'Ellen Delvallée (CNRS), està dedicat al paper que va tenir Clément Marot en la decadència i la fi de la moda del rondell. A les seves *Œuvres*, Marot inclou una secció anomenada *L'adolescence clémentine* que agrupa tots els seus rondells, un gènere que ell associa a la seva joventut i que després substitueix per l'elegia o l'epigrama. Marot, en aquesta secció, es presenta com un mestre en la matèria i alligona i critica un interlocutor indefinit sobre com compondre aquesta forma. És tan rigorós i recomana de seguir unes normes tan estrictes que alguns estudiosos afirmen que, si el gènere entra en decadència, és perquè hi va haver retòrics com ell que en van refinar la pràctica fins al punt de tornar-lo inaccessible per a la majoria. Marot i altres retòrics de la seva època són autors d'una paradoxa de la història: eleven el rondell a uns alts nivells de virtuosisme i es tornen un model per a autors posteriors, com Vincent Voiture, del segle XVII, però a la vegada en precipiten la seva desaparició.

Aquests nou estudis formen un monogràfic molt complet i ben cohesionat que pot interessar tant l'especialista com el curios. La lectura dels diferents treballs en conjunt permet entendre els fonaments del rondell, la seva història i les seves línies d'estudi. Hauria estat útil, potser, incloure una introducció que expliqués les qüestions bàsiques de la forma. Malgrat que els primers articles ja poden fer aquesta aquesta funció, no hauria estat de més un petit text que amenitzés l'entrada en matèria i orientés els lectors menys familiaritzats. A banda d'això, i d'alguns errors menors d'edició, el volum és una excel·lent ocasió per celebrar la tradició del rondell. S'han d'aplau-

dir iniciatives com aquesta perquè permeten que tant l'investigador com el lector curios puguin tenir una visió de conjunt d'una determinada forma poètica.

Alba Romanyà Serrasolsas
Universitat de Barcelona

✎ *Anthologie commentée des traductions françaises du XIVe siècle: Autour de Charles V: Culture, pouvoir et spiritualité*, Paris, Honoré Champion (Linguistique: traduction et terminologie, 5), 2020, 2 vol. (460 p. + 515 p.).

L'obra que tenim a les mans, dividida en dos magnífics volums, recull cinquanta-un testimonis de traduccions franceses medievals i és una fita ineludible en l'àmbit d'aquests estudis. Amb la figura de Carles V com a pedra angular, Charles Brucker construeix un discurs basat en una profunda erudició històrica i lingüística, i en la voluntat d'acostar al lector un univers cultural complex, el de la traducció, sense el qual és més difícil d'entendre el desenvolupament de les literatures vernacles. L'estructura cartesiana de l'obra la fa extremadament fàcil de consultar, alhora que dona compte de les múltiples ramificacions i implicacions del fenomen que descriu.

L'obra consta de cinc parts, que a grans trets es corresponen amb un estudi inicial, l'antologia de textos i un seguit d'apèndixs. En obrir el primer dels dos volums, el lector hi trobarà l'«Avant-propos», on l'autor explica el funcionament general de l'estudi. A la «Présentation», Brucker exposa succintament el rol de les traduccions al segle XIV a França, especialment a la cort de Carles V. El prestigi adquirit de la llengua vulgar —associat personalment a la figura del monarca— explica la proliferació de traduccions al seu entorn, cada vegada més properes a l'estatut d'autoritat dels textos llatins. En pro d'aquest «nouveau registre du savoir» (23), l'*Anthologie* de Brucker «devrait compléter les études consacrées ces dernières années aux traductions en moyen français et replacer ces dernières dans un contexte historique et politique resserré» (25).

A continuació, segueix la «Introduction», partida en dues seccions. La primera secció de la introducció és un esquema d'història de la traducció al segle XIV a França, dividida en tres apartats: la producció abans de Carles V, durant el regnat del monarca i després de la seva mort. A la pràctica, l'autor ofereix un comentari històric, traductor per traductor, que posa de relleu algunes particularitats rellevants que envolten les seves circumstàncies personals i intel·lectuals, així com de la redacció dels textos escollits. A

més de furnir el lector de referències bibliogràfiques específiques i posades al dia, Brucker també aprofundeix en la consciència i la pràctica dels traductors relacionats amb la cort reial. Aquestes petites digressions estan tenyides per la intencionalitat política de Carles V i per la idea d'un nou humanisme francès, que «passe par une juste évaluation de la civilisation gréco-romaine, mais, de toute évidence, à la lumière du dogme chrétien et, tout particulièrement, des Écritures» (90).¹

La segona secció de la introducció, que porta per títol «Syntaxe, méthode et style», és de caràcter eminentment lingüístic. En primer lloc, després d'analitzar detalladament algunes tendències sintàctiques, com ara el comportament de les oracions subordinades, l'ús de les formes impersonals o algunes concurrències preposicionals, entre moltes altres, l'autor conclou que la llengua emprada pels traductors és el resultat de la tensió inevitable entre l'evolució natural del vulgar i el model particular de la sintaxi llatina de cadascuna de les obres.

En segon lloc, Brucker vol desentrellar la naturalesa del rol del traductor i els llaços que el lliguen amb la cort en base al mode d'expressió i l'estilística, a partir de l'anàlisi de la renovació lingüística del francès mitjà, però també amb alguns exemples històrics interessants, com el de Denis Foulechat, traductor del *Policratique* de Joan de Salisbury, o la recepció del Petrarca llatí. Clouen aquest apartat un seguit de reflexions al voltant de la importància d'alguns conceptes morals, com els deures del bon governant, i la representació que tenen en els textos escollits.

L'«Anthologie» pròpiament dita està dividida en les mateixes tres parts que la primera secció de la introducció, és a dir, abans de Carles V, durant el regnat d'aquest monarca i els anys posteriors, i té la pretensió —certament acomplerta— d'oferir una fotografia detallada del fenomen de les traduccions del llatí al francès durant el segle XIV. A més, la voluntat de Brucker és la de presentar un ventall de textos genèricament ampli, i així ho demostra amb les quatre primeres peces escollides: les *Institutes* de Justinià, les *Lettres à Lucilius*

1. Cal advertir el lector que Brucker no es refereix al concepte d'humanisme italià, sinó que reflexiona des de la tradició d'estudis francesos derivada, per exemple, de Jacques MONFRIN, «Humanisme et traductions au Moyen Âge», *Journal des savants*, 3, 1963, 161-190.

de Sèneca, l'*Anticlaudian* i la *Chirurgie* de Henri de Mondeville.

Cada entrada de l'antologia conté el títol, l'autor i la datació de l'obra a la qual pertany el fragment o fragments antologats, els manuscrits consultats, l'edició emprada de la font llatina, la referència al monumental catàleg dirigit per Claudio Galderisi,² un davantal breu, una secció bibliogràfica, el text editat, el text llatí (a excepció feta d'alguns pròlegs originals dels traductors), la traducció del text llatí al francès modern, obra de Brucker, i, per últim, un comentari de l'extret escollit, sobretot de caire traductològic i lingüístic.

Especialment interessant és el comentari del pròleg de Jean de Vignay al *Miroir historial* de Vincent de Beauvais, centrat en «la nouvelle chevalerie régénérée par le mysticisme de saint Bernard et l'humanisme chrétien de Grégoire le Grand» (301). Segons Brucker, aquests dos conceptes exemplifiquen la ideologia reial que es manifesta en moltes de les traduccions de l'època. Per la gran quantitat de textos que van traduir, Jean de Vignay i Nicole Oresme ocupen un lloc preminent en el discurs cultural de Brucker i en la selecció de textos: cadascun d'ells està representat amb set obres diferents.

És una llàstima que el projecte de Brucker només tingui en compte les fonts llatines i no amplii la mirada cap a les traduccions posteriors en altres llengües romàniques, algunes de les quals han estat ben estudiades. De la tradició catalana, per exemple, podríem espigolar les *Décades* de Livi,³ però també el Marco Polo, traduït del català al francès.

Pel que fa a la selecció dels testimonis, Brucker opta per editar manuscrits inèdits o no tinguts en compte pels editors de l'obra, en cas que hagi estat editada prèviament. Si bé el propòsit és encomiable, la pràctica —òrfena d'un estudi textual cas per cas, cosa que, d'altra banda, seria impossible d'assumir— corre el risc d'escollir testimonis

2. Claudio GALDERISI (dir.), *Translations médiévales (Transmédié): cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe -XVe siècles): étude et répertoire*, Turnhout, Brepols, 2011.

3. Montserrat FERRER, «Les *Décades* de Titus Livi en català (ms. British Library, Harley 4893), traducció de la versió en francès de Pierre Bersuire», *Cultura Neolatina*, 72.2, 2014, 115-146, aporta dades interessants sobre les traduccions catalana i francesa de Livi.

poc representatius o, fins i tot, molt allunyats de l'original. No és aquest el lloc d'entrar-hi detalladament, però això és el que passa, per citar un exemple, amb la traducció de *La cité de Dieu* de sant Agustí, obra de Raoul de Presles.

A causa de l'elevat nombre de traduccions de què ha estat objecte en època medieval, Brucker reserva un lloc especial per a la *Consolacion de Philosophie* de Boeci, que presenta aïlladament en l'apèndix 1. L'apèndix 2 és una justificació dels usos de la puntuació en els manuscrits medievals i la manera de representar-la modernament que ha escollit l'editor. L'apèndix 3 està format per una cronologia dels autors i les obres antologades. El segon volum conté, encara, una bibliografia, que inclou referències d'àmbit cultural, traductològic i lingüístic.

Finalment, el lector hi trobarà un índex dels manuscrits, un índex d'obres citades, un índex conceptual de la introducció de Brucker, un índex de noms propis i de derivats i un glossari, que l'autor defineix com a no exhaustiu, però que malgrat això ocupa gairebé cent trenta pàgines. El glossari té un interès sobretot diacrònic, atès que la majoria de les ocurrences ja estan documentades als principals instruments lexicogràfics francesos: allò que veritablement interessa a l'autor és la datació de l'atestació dels mots o d'alguna especificitat de sentit o d'ús.

Per concloure aquesta ressenya, el subtítol que el mateix Brucker dona a la bibliografia, «De l'histoire des idées à l'histoire de la langue», dona compte del caràcter doble del completíssim estudi que presenta: un diàleg entre consciència lingüística i ideològica dels traductors que, lluny de ser innocent, es troba al cor de les polítiques culturals franceses del segle XIV.

Albert Tomàs Monsó
Universitat Autònoma de Barcelona

✎ Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, edició crítica de David Guixeras Olivet, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics. Autors medievals, 40), 2021, 355 p.

El *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis, O.F.M. (1330-1409), és una breu compilació de trenta-nou capítols sobre teoria i pràctica de la política ciutadana, redactada entre el 1382 i el 1383 i presentada per l'autor als jurats de València, com una mena de manual de bones pràctiques del governant cristià. L'opuscle va ser inserit posteriorment als capítols 357-395 de la tercera part del *Dotzè* llibre del *Crestià*, la vasta enciclopèdia inacabada que Eiximenis havia concebut d'acord amb els desitjos del rei Pere III el Cerimoniós. L'únic testimoni conservat de l'obreta com a tal, amb la *Lletra* dedicatòria i la conclusió del tractat, és un rar incunable valencià del 1499 imprès per Cristòfor Cofman; el cos de l'opuscle, en canvi, es pot llegir a l'incunable de la primera part del *Dotzè*, imprès per Lambert Palmart el 1484, i als tres manuscrits conservats d'aquesta primera part del *Dotzè* (estudiats a les p. 64-77).

És la segona vegada que la col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'Editorial Barcino publica el *Regiment de la cosa pública*. La primera versió, del 1927, és un volumet de la col·lecció A a càrrec del pare Daniel de Molins de Rei, O.M. Cap., que ofereix polidament el text de l'edició Cofman, precedit d'una petita introducció, unes notes sintètiques sobre problemes diversos del text i un glossari de termes obsolets. Acabar aquesta edició amb la de David Guixeras de 2021 mostra fins a quin punt podem estar segurs que la filologia catalana ha esdevingut una disciplina acadèmica homologada i amb perspectives de futur. L'edició de Guixeras deriva d'una tesi doctoral, dirigida per Xavier Renedo, que es va defensar el 2012 a la Universitat de Girona. S'inscriu ens els treballs eiximenians que s'han estat duent a terme en aquella universitat a través de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes des de 1985 i que es materialitzen en els volums de les OFE (Obres de Francesc Eiximenis) i de les EFE (Estudis sobre Francesc Eiximenis), el tercer lliurament de les quals és el substanciós recull d'assajos *Francesc Eiximenis. Vida, obra i transmissió*, aparegut aquest mateix 2021.

Guixeras s'excusa, a la p. 124, de la manca d'exhaustivitat de les seves notes al text —que vistes des de fora són literalment abassegadorres— perquè «l'anotació d'un enciclopedista com Eiximenis hauria de ser un treball d'equip». Una gran veritat: segur que la contribució de diversos especialistes podria suplir omissions de l'editor en aquest punt concret,¹ però l'edició Guixeras del *Regiment* eiximenià ja és tota ella el resultat d'un treball d'equip: ho confirmen els esments repetits dels noms de Xavier Renedo i Sadurní Martí —i també de Lluís Cabré, Lluís Cifuentes, entre d'altres col·legues universitaris— com a fornidors de dades, i per l'acurada capacitat de síntesi de l'extensa bibliografia acadèmica sobre Eiximenis dels darrers trenta anys. Hi sobresurten, entre un llarg etcètera, els noms d'Albert Hauf, Jaume Riera i Sans, Agustí Rubio Vela, Lluís Brines i Paolo Evangelisti.

Amb la pulcritud impecable pròpia de la col·lecció «Els Nostres Clàssics» el llibre ofereix una introducció general, p. 7-33, un copios estudi ecdòtic, p. 64-125, i l'edició anotada del text, amb el corresponent apartat crític en doble faixa a peu de plana, p. 129-309. La bibliografia, p. 311-335, complementa el tom juntament amb un glossari de termes especialment marcats, sengles índexs de noms i de citacions bíbliques i un repertori d'autors i obres citades per Eiximenis, que és on es detecta la famosa «remissió enigmàtica del gust del menoret» (p. 95) a figures com «el gran savi Clarus», «Filologus, moralista», «Europus», «Fotunatus», «Gòrgias, gran filosof» o «Èxregius romanus», barrejades amb Aristòtil, Boeci i Ciceró. El fet que Guixeras sàpiga donar raó de l'ús d'aquest tipus d'autoritats acomodaticies en els indrets concrets on les invoca l'autor és un dels símptomes que em fan dir que els estudis eiximenians del grup de Girona han assolit la maduresa.

En efecte, per justificar aquest procediment, aparentment fallaç però perfectament vàlid en una obra escrita el 1383 per a la il·lustració cristiana dels laics amb responsabilitats de govern, cal

1. Quan Eiximenis juga amb els conceptes de *magnanimus* i *pusillanimitas* a les p. 144-145, l. 316-317 i 322, un membre de l'equip amb l'antena posada en Dante i l'ús creatiu que fa d'aquests conceptes aristotèlics al *Convivio* i al *Inferno*, segur que hauria enriquit el comentari corresponent.

haver comprès molts i variats aspectes de l'obra d'Eiximenis que van més enllà de la presentació dels trenta-nou capítols de l'opuscle sobre el *Regiment*. A la introducció general Guixeras exposa els temes interpretatius de l'obra del menoret que han estat ocasió de debat, dubtes i polèmiques i dissenya el perfil polític d'Eiximenis en el context dels seus temps amb la seguretat que confereix controlar bé les fonts reals de la seva obra.

La base del discurs polític d'Eiximenis és aparentment aristotèlica, si més no en la terminologia, però el plantejament augustinian, que interpreta la societat humana com una figura de la ciutat celestial, mai no deixa de ser present. El model de tractat, que el *Regiment* comparteix amb el *Dotzè*, es troba en un entremig entre un regiment de prínceps pròpiament dit, com el de Gil de Roma escrit per al rei Felip IV de França, i obres divulgatives com els *Communiloquium* i el *Breviloquium* de Joan de Galles, concebudes com a repertoris d'exemples per als predicadors que havien d'abordar temes de caràcter polític. Dins d'aquest marc de referències Guixeras ens informa, per exemple, sobre el tractament eiximenià de la noció de pactisme i dels orígens d'aquesta noció i també aclareix el fals problema de la suposada actitud «revolucionària» del nostre menoret davant del poder, posant en relació els seus textos amb els diferents públics a qui es dirigia. Eiximenis escrivia per a uns públics, la monarquia i les elits nobles i burgeses, que a la segona meitat del segle XIV presentaven alarmants símptomes de conflicte. En aquest sentit l'acurada referència a la documentació arxivística sobre la biografia d'Eiximenis i dels dedicataris de la seva obra és fonamental per llegir correctament els seus textos.

El fet que la part del *Dotzè* on es va integrar el *Regiment* sigui de difícil accés —les OFE encara ens deuen els capítols 213-466, és a dir el *Dotzè* I,2— fa que la publicació de l'edició Guixeras del *Regiment de la cosa pública* sigui especialment benvinguda. I també ho és pel paper històric que ha tingut la part del volum publicat que Eiximenis no va recollir al *Dotzè*, és a dir la *Lletra* dedicatòria als jurats de València amb la llista de les trenta-dues «belleses» de la ciutat i del país que l'envolta. Aquí és on entra en joc l'ecdòtica, que ocupa tanta part de l'estudi introductori.

L'autenticitat de la *Lletra* ha estat posada en dubte —en la seva totalitat o en part— per alguns estudiosos, sobretot Curt Witllin, amb arguments diversos que van des de l'aire renaixentista de la carta-dedicatòria, fins a detalls concrets com la datació de la producció ceràmica de Manises, que és una de les «belleses» de València. Guixeras defensa l'autenticitat de la *Lletra*, que hem de datar, doncs, el 1383 un cop ha classificat i analitzat les deturpacions dels impressors de 1499 i ha documentat l'antigor de les referències preses posteriorment.¹ En canvi, per justificar que els trenta-nou capítols del tractat s'editin a partir del manuscrit *B* del *Dotzè* —Arxiu de la Corona d'Aragó, fons de Sant Cugat 10—, cal passar la dura prova dels errors conjuntius i separatius de tota la tradició, i això és el que ha fet Guixeras pacientment i eficaç fins a poder dibuixar l'*stemma codicum* de la p. 86. Controlats els errors dels impressors i les manipulacions superficials del text es pot demostrar que el cos del tractat del *Regiment* pertany a la branca beta de la tradició del *Dotzè*. Aquesta aportació ecdòtica és remarcable perquè la transmissió de la primera part del *Dotzè* és especialment atractiva per als especialistes per la qüestió dels arquetips mòbils consignada a la introducció del *Dotzè* I,1 de les OFE, p. xlv.

Pel que fa a l'originalitat eiximeniana de la *Lletra* i dels escassos fragments no recollits al *Dotzè*, les pp. 92-102 de l'estudi ecdòtic ofereixen unes anàlisis puntuals que corroboren l'*usus scribendi* d'Eiximenis amb aportació de passos paral·lels convincents. Sostenir amb arguments forts l'originalitat eiximeniana de la *Lletra* dedicatòria del *Regiment* no és una qüestió banal perquè és un text que ha jugat un paper en el debat sobre l'antiguitat del terme «valencià» per designar la llengua vernacla parlada *in situ*, però també és un dels textos fundacionals del plantejament que va fer Joan Fuster a *Nosaltres els valencians* per explicar la singularitat del cas del seu país en el conjunt de les terres de parla catalana o Països Catalans. Val la pena tenir el fragment ben editat i ben anotat i saber que efectivament el va escriure Eiximenis al segle XIV:

1. L'esmena textual que m'ha agradat més és la detecció d'una *lectio facilior* dels editors, que escriuen «çucre», al costat de «pebre», en una llista d'aliments on haurien hagut de respectar l'original «cucre», que és una espècie de safrà, documentat al *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova, p. 140, n. 212.

«La trenta-e-dues [«bellesa»] és que aquesta terra ha llenguatge compost de diverses llengües que li són entorn, e de cascuna à retengut ço que millor li és, e ha lexats los pus durs e los pus mals sonants vocables dels altres e ha presos los millors. E no-res-menys trobarets dins aquesta beneyta ciutat qui us pot ensenyar les principals llengües del món, axí com són latí, ebraych e morisc» (p. 147, l. 385-388).

«Per totes aquestes coses e rahons ha volgut nostre senyor Déu que poble valencià sia poble special e elet entre los altres de tota Spanya, car, com sia vengut e exit per la major partida de Catalunya e li sia al costat, emperò no-s nomena poble català, ans per special privilegi ha propri nom e-s nomena poble valencià» (p. 147, l. 391-396).

A mi el català de València compost de diversos orígens i triat en el lèxic d'aquesta singular «bellesa» trenta-dues em recorda la llengua cortesana anivellada i supradialectal que Muntaner atribueix als cortesans forasters que aprenen el català de tots els indrets del país: el pus bell catalanesc.

Lola Badia
Universitat de Barcelona

✚ Xavier PONS CASACUBERTA, *La societat jueva conversa a la Barcelona baixmedieval, 1391-1440*, Barcelona, Fundació Noguera (Estudis, 83), 2021, 431 p.

El llibre de Xavier Pons és la publicació d'una tesi dedicada a l'estudi dels conversos de Barcelona entre l'any 1391, data marcada pels violents avalots contra els jueus de la ciutat, que van derivar en conversions en massa dins d'aquesta comunitat; i 1440, quan es deixa de trobar la paraula *conversus* (convers) per identificar una persona a la documentació notarial barcelonina. L'objectiu de l'autor és realitzar una investigació de caràcter microhistòric, centrant-se especialment en les vivències individuals dels conversos, amb les quals s'illustren les experiències comunes d'aquest grup en tots els àmbits de la societat; tanmateix, busca omplir un buit historiogràfic, ja que han estat pocs els treballs dedicats als conversos en el territori català abans de la implantació de la inquisició castellana.

El primer capítol, «El trencament de la convivència i les conversions en massa», tracta els avalots de l'any 1391, que es presenten com el resultat d'un conflicte entre els monarques, que havien empleat els jueus en afers administratius des dels temps de la Conquesta i els consideraven una font personal de capitals, i els estaments eclesiàstics, la noblesa i el poble pla que, motivats per la intolerància religiosa i el recel per la presència jueva en càrrecs públics, demanaren al llarg dels segles que es legislés en contra d'aquest col·lectiu, sense sentir-se satisfets per les ocasionals mesures preses pels monarques en resposta a les seves peticions. La Pesta Negra va fer augmentar l'odi cap a la comunitat jueva, culpada de la desgràcia; així, quan l'any 1391 una onada de violència contra els jueus es va expandir per tota la Península, la ciutadania barcelonina cristiana es va unir als atacs, cosa que va suposar la mort o la conversió forçosa de gran part dels jueus, així com la destrucció d'una aljama que, tot i els esforços del rei Joan I, mai va ser reconstruïda. L'autor demostra que, una vegada sufocats els avalots, molts conversos es van integrar a la societat cristiana en una situació de ruïna econòmica: la comissió del Call, encarregada de cobrar els preus dels censals i violaris venuts per l'aljama, va fer responsable

dels deutes als conversos, i va imposar una taxa que els va obligar a vendre les seves propietats.

El següent capítol, «Jueus conversos: hàbitat i espai dins la ciutat de Barcelona», estudia el destí dels calls. El call Major va ser obert als carrers cristians i els seus espais comuns, com les sinagogues, van ser reconvertits en espais habitables, la majoria llogats o venuts a cristians de natura. Molts conversos van romandre o es van traslladar a l'antic call Menor, un lloc que els resultava familiar i on es van mantenir en proximitat amb la seva comunitat. Els primers exemples d'integració dels conversos en la societat cristiana es troben precisament en els contractes referents als habitatges: les cases que tenien obrador podien ser llogades en conjunt per conversos i cristians, cada un utilitzant un espai; els conversos que van poder recuperar-se dels problemes econòmics derivats dels avalots i encarregar obres a les seves residències van contractar cristians per dur-les a terme, tot i que això concedia als treballadors, que podien arribar a viure temporalment amb la família, accés a la seva intimitat i l'oportunitat de comprovar la seva adhesió a la fe.

El tercer capítol, «Família i vida quotidiana», gira precisament al voltant de la vida privada. Encara que la conversió suposava una separació dels que encara seguien la religió jueva, el contacte entre ambdues comunitats no es va trencar del tot: els vincles comercials, per exemple, eren especialment rellevants pels jueus que havien marxat de la ciutat després dels avalots, deixant enrere propietats, les ventes de les quals van encarregar a conversos com a procuradors seus. Aquestes relacions probablement despertaven sospites en les autoritats cristianes, ja que el convers podia tornar a judaïtzar; per això, van ser els propis conversos els que van demanar mesures per evitar l'estança prolongada de jueus forasters a la ciutat o la institució d'una nova aljama: aquestes peticions buscaven convèncer de la sinceritat cap a la seva nova fe, a partir de demostrar-se els més interessats en evitar possibles influències jueves sobre el seu col·lectiu.

La conversió d'un sol cònjuge portava a la dissolució del matrimoni: la documentació referent a la devolució de les dots evidencia aquests trencaments, ocasionats per la prohibició de casar-se amb un membre d'una altra religió. Conversos

i jueus podien tornar a maridar, encara que el cònjuge anterior visqués. Ho fan amb altres conversos, fet que contrasta amb la resta de la Península, on els matrimonis amb cristians de natura eren més habituals. L'estudi dels dots atorgats pels enllaços indiquen una capacitat econòmica dispar en famílies converses: n'hi ha que semblen recuperar-se notablement de la ruïna ocasionada pels avalots. Amb el naixement dels fills, els pares que podien alletar-los amb una dida buscaven cristianes de natura, una acció necessària atès que, segons les lleis, les jueves i les sarraïnes no els podien oferir aquest servei, però que indica un grau d'integració en la societat cristiana, ja que no se'n van derivar problemes d'aquestes contractacions. Una vegada arribada a la viudetat, els conversos havien de seguir els costums cristians: les dones es van veure excusades del levirat, la tradició jueva segons la qual, en el cas que no tinguessin fills, havien de casar-se amb un cunyat; també comptaven amb més llibertat econòmica de la que havien experimentat quan eren jueves.

El quart capítol, «Els conversos en el teixit professional barceloní», examina el món laboral. Es destaca el fet que només en aquelles professions amb una presència predominant de conversos, com eren els coralers, els dauers i els metges, es poden trobar persones que van arribar al nivell de mestres del seu ofici; tenint en compte que era necessari superar un examen per accedir a aquest grau, això podria indicar que, en els oficis on els cristians tenien més representació, es limitava als conversos l'accés a la influència que atorgava ser mestre; aquest impediment, però, també podia donar-se en professions on els conversos eren majoria, com els teixidors de seda. A més, als conversos que sí que van assolir la categoria de mestres en els seus oficis no se'ls va permetre accedir al Consell de Cent ni tampoc reunir-se per barris; se'ls va negar, per tant, qualsevol quota de poder. L'autor examina les característiques dels oficis més rellevants en el grup convers: els mencionats coralers, dauers i metges; també els teixidors, els pellers, els lleoners, els corredors d'orella i els llibreters. En els contractes tant d'aprenentatge com de treball, així com en la venda de productes, s'observa que els cristians van pactar amb conversos i viceversa, sense que, com en el cas de les dides, se'n derivés cap problema d'aquests acords.

El cinquè capítol, «Comerç i finances dels conversos barcelonins», estudia el món del crèdit. Els conversos van recórrer sovint a préstecs a curt termini, principalment en la modalitat de comanda dipòsit, on eren sobretot cristians de natura els que actuaven com a prestadors; un canvi de paradigma respecte a quan eren jueus, i que podria tenir la seva explicació en una necessitat per part dels conversos d'accedir al crèdit ràpidament després dels avalots, degut a les dificultats econòmiques derivades dels atacs. Pocs conversos es van poder dedicar a prestar: es troben més casos una vegada la comunitat es comença a recuperar dels efectes dels avalots. A partir d'aquest moment, alguns artesans conversos participen en el crèdit a curt termini i de manera puntual, presentant a cristians de natura que també eren artesans i requerien poca quantitat de diners.

Respecte el crèdit a llarg termini, com eren els violaris i censals morts, els conversos hi van accedir principalment en qualitat de deutors. Els conversos que eren prestadors pertanyien a una elit econòmica amb liquiditat suficient per invertir en aquest tipus de crèdit. Hi ha pocs exemples de conversos que prestaven a conversos; quan ho feien, s'asseguraven que els seus potencials deutors tinguessin una gran solvència. Els conversos van participar cada vegada més en el comerç exterior: normalment actuaven com a comanadors, invertint els seus diners en mercaderia que altres persones exportaven i importaven a territoris estrangers, especialment a les rutes orientals. Uns quants, però, eren comendataris en viatges que es limitaven geogràficament a les illes italianes. L'activitat continuada d'algunes famílies converses va donar lloc a nissagues dedicades al comerç.

L'últim capítol, «Els conversos i la religió cristiana», demostra que, tot i la conversió de gran part de la població jueva, l'església no els va procurar instrucció religiosa cristiana. Els conversos es van veure obligats a demanar ajuda als seus contactes cristians o, per aquells amb suficient poder adquisitiu, comprar llibres didàctics. La sincera adhesió d'aquests conversos al cristianisme es difícil de deduir, però la documentació ofereix unes poques dades: els registres d'extremuncions a conversos, per exemple, indiquen que podien estar convençuts de la seva nova fe, ja que la unció era un ritus privat, que no es realitzava

davant de la societat. Els conversos van fundar una confraria religiosa, que procurava una ajuda mútua en la comunitat semblant a la de les societats benèfiques de les que disposaven anteriorment. Alguns d'ells van esdevenir clergues o van dedicar els seus fills a l'església: les famílies d'aquests homes veien reforçada així la seva imatge de religiositat. Per altra banda, l'activitat de la inquisició catalana contra els conversos va ser gairebé inexistente fins a l'arribada de la inquisició castellana. Els pocs processos que es conserven indiquen desconfiança cap als conversos, però no la pressió que experimentaria aquesta comunitat en els segles posteriors.

El llibre compta amb un extens apèndix que recopila part de la documentació que s'ha utilitzat al llarg del volum per investigar, tal com marcava l'objectiu de la recerca, l'experiència personal dels conversos en tots els àmbits de la societat. Així, demostra que la convivència entre aquesta comunitat i la cristiana de natura era més pacífica i pròspera del que ha reflectit la historiografia, tot i els difícils inicis de la comunitat conversa barcelonina i encara que es mantinguessin algunes discriminacions. L'estudi de Xavier Pons ofereix, doncs, una mirada als conversos tan completa com és possible a partir dels fonts consultades, que podria obrir les portes a treballs que, al igual que la seva tesi, anessin més enllà de les visions centrades en les persecucions religioses ocasionades per l'arribada de la influència castellana a la Corona d'Aragó.

Alba Pérez

✎ Gemma PELLISSA, *La filla del rei d'Hongria i altres contes truculents de l'edat mitjana*, Barcelona, Barcino (Tast de clàssics, 20), 2021, 125 p.

La col·lecció Tast de Clàssics de l'editorial Barcino ha ampliat el catàleg amb *La filla del rei d'Hongria i altres contes truculents de l'edat mitjana*. Com en la resta d'exemplars d'aquesta col·lecció, s'ha presentat en un format petit i amb un text actualitzat i assequible per al lector contemporani. En aquest cas, Gemma Pellissa ha seleccionat tres contes moralitzants del llibre *Novelletes exemplars* d'Els Nostres Clàssics i els ha modernitzat i presentat amb una curta introducció. Malgrat que aquest volum de referència, a càrrec de Ramon Aramon, incloïa dos contes més, no s'han trobat a faltar perquè eren variants o recordaven bastant el que encapçala el llibre, «La filla del rei d'Hongria».

Com es pot deduir del canvi de títol, allò que es vol que cridi l'atenció del lector actual no és el caràcter didàctic dels originals, sinó la forma en què es vehicula aquesta finalitat pedagògica. Efectivament, la truculència és present en cada història: hi ha automutilacions, sacrificis de familiars, professors cremats vius a la foguera... Tot això acompanyat de girs de guió que fan imprevisible com continuarà l'obra i que enganxen qui la llegeixi, malgrat els més de 500 anys que ens separen de llur origen.

La introducció de Gemma Pellissa ofereix una pinzellada sobre l'origen dels relats i el context en què es van concebre. Malgrat que els textos que Pellissa ha adaptat siguin relats en català, conservats en manuscrits dels segles XIV i XV, l'origen dels tres contes es troba més enllà del Pirineu. Tots tres formen part de la tradició literària europea i ja feia segles que circulaven —es té constància que la història d'Amic i Melis ja existia el segle XII. Aquestes narracions, doncs, van circular per Europa i, a través de França, van arribar a Catalunya. Tenint present aquest origen, doncs, no ha de sorprendre que, amb l'excepció del tercer conte, l'acció se situï a localitats europees, com ara Marsella o Roma, o que també hi hagi referències a Carlemany i a les hostilitats que mantenia amb els llombards.

A continuació desgranarem l'argument dels contes. El primer de tots i que dona títol al volum, «La filla del rei d'Hongria», relata les desventu-

res d'una princesa piadosa que, amb l'ajuda de Déu, aconsegueix arribar a bon port i superar les adversitats i perills que se li presenten. Encara que la finalitat sigui oferir un exemple de comportament, allò que captiva més de l'obra són els canvis constants a l'argument, que porten la protagonista d'una banda a l'altra de la Mediterrània, i que intriguen el lector i fan que acabi passant pàgines sense adonar-se'n. La segona història, «Amic i Melis», segueix el motiu literari dels dos amics incondicionals a ultrança i físicament idèntics que també pot trobar-se en Càstor i Pòllux. La singularitat d'Amic i Melis és que són una parella d'amics que se situa en un context plenament cortès. Així, s'hi poden trobar intrigues amoroses prohibides, les falsies dels *lauzengiers*, un duel a mort i un dilema final esgarriós.

La narració que clou la tria, «El fill del senescal d'Egipte», se separa de les dues anteriors i fa més evident la funció moralitzadora. Malgrat que a la primera part segueix un argument força semblant —les aventures d'un infant que és perseguit per envejosos—, la història canvia sobtadament quan el protagonista decideix abandonar les riqueses i retirar-se a fer vida contemplativa. A partir d'aquest punt, l'obra se centra en el per-

feccionament de la vida eremítica i fins i tot el narrador fa una defensa directa de del menyspreu dels béns materials i la necessitat de centrar-se en l'adoració a Déu. Aquest tomb pot desconcertar algun lector jove, no familiaritzat amb la societat de l'edat mitjana o que s'hagi saltat la introducció. Finalment, tanca el volum la reproducció de l'inici del text original de «La filla del rei d'Hongria», que Marta Marfany ha regularitzat ortogràficament per fer-lo més llegidor a qui vulgui conèixer les construccions i girs del text original.

Cal elogiar la feina que ha fet Gemma Pellissa a l'hora d'adaptar lingüísticament el text original perquè el pugui comprendre qualsevol lector actual, més enllà de l'àmbit acadèmic i escolar. A més, la introducció ofereix les claus interpretatives i contextuals de les obres en vuit pàgines. En darrer terme, cal assenyalar també que la bibliografia que presenta actualitza la que es trobava en el volum d'Aramon, que contenia obres com *l'Estudi històrich y crítich sobre la antiga novella catalana* de Ramon Miquel i Planas i que, malauradament, avui dia són descatalogades.

David Pastor
Institut Narcís Xifra i Masmitjà